

3) DIFICULTĂȚI DE ÎNCADRARE

Căreia dintre mai sus amintitele categorii îi aparține psihologia? Împrumutând adesea tonurile polemicii ardente, dezbateră nu s-a finalizat nici în prezent: pe de o parte, adepții *obiectivismului* (reflexologi, behavioriști, cognitiști etc.) o convertesc într-o disciplină ce procedează la operaționalizarea conceptelor și variabilelor, la cuantificarea proceselor investigate, la decelarea relațiilor cauză-efect, la testarea experimentală a ipotezelor avansate, la formularea de legi, la furnizarea de explicații (îndeobște funcționale) și predicții; pe de altă parte, centrați pe individ și diferență, reprezentanții psihanalizei, personologiei, orientărilor umanistă, experiențială, transpersonală ș.a. se pronunță în favoarea studiilor de factură *longitudinală* ce angajează o metodologie mai suplă și deschisă, deși mai puțin riguroasă (inclusiv tehnicile proiective, cercetarea jurnalelor sau biografiilor), ori, dacă dorește să acopere sfera psiho-socialului, va strădui la penetrarea și surprinderea „spiritului” exteriorizat în diverse întreprinderi și instituiri umane, degajând atât trebuințele, simțămintele, aspirațiile, mobilurile sau țelurile ce le animă, cât și ideile, credințele, convingerile, valorile sau normele care le susțin justificator.

De altfel, cu impact generic antropologic și particular psiho(socio)logic, pe temeiul transferurilor (meta-)conceptuale operate din perimetrul lingvisticii (în speță, disocierea dintre *fonetic* și *fonemic*), s-a adăugat – prin contribuțiile lui K. Pike, P.J. Pelto ș.a. – distincția dintre investigațiile de gen *etic* (însă, fără trimiteri la arealul moralei!) și, respectiv, *emic*, primele menite a surprinde (comparativ și sintetizator) dimensiunile de „loc comun”, exterioritate, continuitate și universalitate (transculturală), pe când secunde le marșează pe fațetele, laturile de unicitate și specificitate internă, de ruptură și relativitate. În dilema nomotetic-idiografic, James Lamiell oferă o a treia soluție (una de compromis): măcar în compartimentul personologiei, psihologia se va dovedi *idiotetică*, îmbinând descrierea setului de caracteristici și evaluarea dezvoltării. În esență, atunci când vrem să stabilim constanța și coerența personalității, jaloanele de referință nu vor fi procurate de raportarea la alți indivizi, ci tocmai de propriile conduite, așa cum ar trebui ele să se manifeste la modul ideal. Transpunerea operațională a unei atari viziuni s-a realizat, de către David Buss și Keneth Craik, prin procedura *frecvenței comportamentelor*, întocmindu-se liste de acte specifice pentru o anumită categorie de dispoziții și studiindu-se comparativ gradul lor de reprezentativitate de la un eșantion la altul.

Vom reține că, în general, comparațiile (realizate, mai cu seamă, de filosofi) cu alte științe au fost aproape invariabil defavorabile psihologiei, generând un lung șir de amendamente, imputări și denigrări aspre care, uneori, au conchis prin a o desființa pur și simplu. Bunăoară, raportată nu atât la științele zise „formale” (față de care ecarturile sunt încă mai pronunțate), cât numai la cele „factice”, evaluată prin prisma circumscrierii perimetrului de cercetare, a tehnicilor implicate și a rezultatelor acestora, disciplina noastră oferea imaginea unor grave infirmități și handicapuri: obiect de studiu delimitat doar cu aproximație, date de pornire variabile și nesigure, terminologie confuză și definiții labile, metode empirice și nu foarte eficiente, ipoteze rareori testabile și efectiv verificate, descrieri vagi și incomplete, interpretări și explicații suspecte, redundante, mereu discutabile, incapacitate legislatoare și predictivă ș.a.

Pe scurt, lipsesc parametrii ce conferă prestației și discursului atributele „științificului” veritabil, adică claritate, precizie și univocitate semantică, simplitate și economicitate a mijloacelor expresive, uniformitate sintactică, rigoare, ordonare și sistematicitate deductivă. În baza considerentului că, prin însuși specificul său, psihologia nu dispune de aptitudinea intrinsecă de a corija și depăși marile curențe ce îi subminează travaliul, uneori s-a concluzionat sever, sceptic și pesimist cum că ea nu este îndreptățită să reclame pentru sine demnitatea științei propriu-zise, formulându-se chiar îndoieli relativ la faptul că lucrurile ar putea să se schimbe în perspectivă. Potrivit unei versiuni mai nuanțate, clemente și optimiste, disciplina în atenție s-ar situa încă în stadiul infantil al „preștiinței”, dar se supune procesului natural de dezvoltare și structurare epistemică, iar semnele inevitabilei sale maturizări viitoare sunt de pe acum reperabile.

În cursul veacului XX, contaminată și recanalizată prin spiritul inflexibil scientist promovat de către influentul curent neopozitivist și ale sale standarde (adesea excesive) de raționalitate, rigoare și obiectivitate, demersurile întreprinse în știință vor aspira la deplina semiotizare, logicificare și `matematizare, la completa desubiectivizare, echivalentă cu epurarea fără menajamente a tot ceea ce mărturisește fie și cea mai neînsemnată legătură cu sfera conștiinței sau trăirilor intime ale cercetătorului. Asemenea exigențe stricte se vor răsfrainge inclusiv asupra științei noastre, ajungându-se la situația paradoxală în care psihologia însăși se cerea *depsihologizată*, fie și cu prețul reducionismelor de tot felul, al pierderii specificului disciplinar, al atașării ei la remorca altor științe. Căci, încercând să pareze sau preîntâmpine redutabilele atacuri venind din variate direcții, psihologul s-a văzut constrâns să imite și urmeze mai mult sau mai puțin fidel modelele de practică științifică impuse prin disciplinele *en vogue* în respectivul moment istoric ori cele pretinzând – nu

fără o anume aroganță – că ar fi parvenit la un înalt și exemplar nivel de elaborare. Astfel de reevaluări, remanieri și recanalizări îi apăreau drept condiție imperioasă pentru ca să se elibereze de jenante complexe de inferioritate, să fie acceptat în comunitatea savanților, să intre în dialog egalitar și consensual cu diverșii confrăți, să exprime puncte de vedere întemeiate, demonstrabile, convingătoare fără a se teme de critici și contraargumente, ironii și sarcasme, de a-și putea preda disciplina în școli și universități.

S-a întâmplat însă ca avansurile și câștigurile obținute în direcția sporului de "scientitate" să fie însoțite nefericit de retrageri și pierderi înregistrate pe alte aliniamente aparent stabil cucerite. Diacronic, după ce, rând pe rând, își transferase sfera de investigație de la „suflet” la „spirit”, „conștiință” și „eu”, apoi la „psihic” (toate văzute succesiv ca „metafizice”, purtătoare a unei auri „obscure”, „esoterice”, insesizabile și insondabile prin mijloace pozitive), iată că psihologia se vede nevoită să îl abandoneze și pe acesta din urmă, spre a se reorienta paradigmatic către bio-fiziologie, fizică, chimie, comportament, statistică, medicină, sociologie, neurologie, cibernetică și teoria informației, inteligența artificială etc., dar expunându-se riscul major de a fi convertită într-o secțiune, extindere sau aplicație a unor preocupări epistemice mai largi și de a fi expropriată în folosul acestora, în final, de a înceta să mai existe independent. Ceea ce, în vederile unora, nu înseamnă deloc pierderea identității proprii, ci constituie un simptom de creștere, maturizare și specializare.

Pe de altă parte, s-au înălțat voci care susțineau că însuși termenul de *psihologie* ar fi compromis și desuet, cerându-se înlocuirea lui cu alte vocabule mai precise și adecvate. În fine, o soluție a ieșirii din impasul epistemologic s-a găsit în teza că, în fapt, nu e vorba de o singură psihologie, ci de mai multe discipline distincte și coexistente, diferențiate între ele funcție de perspectiva abordată asumată, de perimetrul sau nivelul investigațional decupat, de arsenalul procedural implicat și modalitatea de expunere a rezultatelor obținute, astfel explicându-se însăși pluralitatea școlilor, curentelor, tendințelor și limbajelor. De altfel, chestiunea *unității sau diversității disciplinare* constituie o altă problemă controversată legată de știința noastră. În ansamblu, cum constata pătrunzător și inspirat un Pierre Greco, „Nenorocirea psihologului este de a nu fi niciodată sigur că «face știință». Iar dacă o face, nu este niciodată sigur că aceea este psihologie”.

Retrospectiv, mai mult decât în cazul oricărei alte științe, devenirea istorică a psihologiei oferă imaginea unei evoluții în zig-zag, a unor salturi spectaculoase dintr-o parte în alta, a unor mutații paradigmatiche întemeiate pe ireconciliabile polarități de orizonturi și metodologii: concepției subiectiviste de factură introspecționistă îi succede prin opoziție cea obiectivistă reflexologică și behavioristă, atomismul și asociaționismul sunt negate prin

apariția gestaltismului și a orientărilor holiste, conștiențialismului îi urmează contestatar psihanaliza centrată pe mecanismele inconștientului, experimentalismul este atacat în numele viziunii fenomenologice ce pedalează pe „intuiția esențelor” ori a etologiei ce pledează pentru „naturalitatea” observației, psihologia individuală se vrea depășită salutar prin psihologia socială, metodologia empirică prin tehnicile inspirate din modelările teoretice matematico-statistice, operaționaliste, structuraliste, cibernetice, neurobiologice, computeriale etc., abordarea molară (facultaționistă) prin cea moleculară (componentială), pozitivismul de tip scientist prin școlile umanistă și transpersonalistă ș.a. Cu atât mai imperioasă apare necesitatea înfăptuirii unei sinteze care să cuprindă, închege și armonizeze într-un vast ansamblu unitar și coerent varietatea deconcertantă și oarecum dezordonată a orientărilor, direcțiilor, doctrinelor actuale.

4) PARTICULARITĂȚI ALE CUNOAȘTERII ÎN PSIHOLOGIE

De-a lungul timpului, tatonând mai mult sau mai puțin debusolat în căutare de sine, psihologia s-a confruntat cu problema deloc simplă a delimitării și fixării obiectului propriu de studiu. Dintru început, pe fondul aderenței la metafizică, întreprinderea era obstaculată de împrejurarea că însuși termenul de „suflet” (elinul *psyché*, tradus apoi prin latinescul *anima*) pe care îl regăsim în denumirea disciplinei noastre întrunea sincretic – la greci, romani, filosofii creștini, arabi sau ebraici – un mănunchi de însușiri obiective și subiective, materiale și imateriale, corporale și necorporale, umane și extraumane (eventual, supraumane), fiind conceput în legătură directă cu *pneuma* (respirația), cu un anume principiu vital cosmic (*entelechie, formă* etc.), cu un act sau atribut de sorginte divină (*sindereză, lumină, simplitate, nemurire* ș.a.) Da la o vreme, în contextul încercării de a evita recursul explicativ la factori somato-fizici, se va impune vocabula „spirit” (*spiritus, ésprit, Geist*). Pe temeiul introspecției, modernii procedează la departajarea „conștiinței” ca realitate strict subiectivă și interioară de orice ipostaziere ontică, fenomenul psihic fiind înțeles doar ca eveniment lăuntric, ca fapt accesibil numai celui care îl „trăiește” prin propria-i experiență. Firește, având în vedere multiplicitatea și diversitatea eurilor individuale, dezirabilul consens al investigației nu era lesne de obținut, iar în replică, se conturează, pe de o parte, curentul bio-fiziologist atent la procesele nervoase și/sau organice (pozitive, experimentabile) care ar însoți fidel pe cele psihice, pe de alta, orientarea *behavioristă*, care circumscrie obiectul psihologiei în jurul comportamentului, înțeles ca fapt exterior și obiectiv, măsurabil și testabil pe baza conexiunii dintre stimul și reacție. În cazul din urmă,

se face abstracție de aspectul mental, tratat ca un o „cutie neagră”, ca și cum viața psihică s-ar reduce la evenimentele externe direct observabile. Restaurând demnitatea și însemnătatea procesului intim, utilizând modelări de tip cibernetic, recenta psihologie a cognției s-a străduit să concilieze între perspectivele polare ale lui „afară” și „înăuntru”, ale consciențialismului și conduitalismului.

În paralel, angajată constant în dezbaterile unor probleme filosofice, psihologia s-a simțit obligată să ofere propria soluție cu privire la așa-zisa „natură umană” universală și imuabilă. Or, ca individ, omul se naște, parcurge o etapă de creștere progresivă, apoi una de maturitate, spre a-și încheia traiectul existențial terestru cu o perioadă de senectute mai scurtă sau mai lungă. Totodată, ca verigă în devenirea speciei și ca membru al unei colectivități sociale, într-un moment istoric dat, el împărtășește cu cea mai mulți contemporani ai săi un set comun de atitudini, convingeri, conduite etc., set care îl deosebește de oamenii trecutului sau ai viitorului. Ontogenetic și filogenetic, ființa umană se află într-o continuă schimbare inclusiv în componenta sa psihică, o transformare produsă într-un ritm mai mult sau mai puțin accelerat. Ca să nu mai vorbim de multiplele diferențieri datorate cadrului etnic, cultural, religios, profesional ș.a. de viațuire. Se ridică atunci întrebarea legitimă: unde sălășluiește natura umană veritabilă? În copil, adolescent, adult sau bătrân? În primitivul cavelor, în antic, în medieval, în modern, în contemporan sau în omul mileniului III? În francez, rus, american, chinez sau polinezian? În creștin, în musulman sau în buddhist? Foarte greu – dacă nu imposibil – de răspuns convingător. Oricum, e de reținut împrejurarea că obiectul însuși al psihologiei cunoaște o dinamică și o diferențiere calitativă ce s-ar cere surprinse în specificitatea lor pe fiecare treaptă a diacroniei și în fiecare ipostază a sincroniei.

Importante dificultăți survin și din aceea că, spre deosebire de alte științe, psihologia nu dispune – cel puțin până în prezent – de o *unitate elementară* a vieții psihice care să fie unanim recunoscută și studiată ca atare. Pentru fizician, materia se compune din particule elementare, pentru biolog, organismul viu este alcătuit dintr-o combinație de celule, pentru lingvist, limbajul se constituie dintr-un ansamblu de foneme (sunete), dar care să fie unitatea minimă observabilă și semnificativă pentru psiholog? Îndeobște, actele psihice și conduitele se înlănțuie într-un flux continuu, iar a le diviza și analiza fragmentar, autonom reprezintă o întreprindere hazardată, riscantă, uneori chiar lipsită de relevanță cognitivă. Chestiunea a suscitat dezbateri aprinse, nici până astăzi epuizate, exprimându-se două puncte de vedere divergente: o viziune molară (structural-secvențială), respectiv una moleculară (funcțional-globală). Unii autori opinează că prima ar aparține psihologiei, iar secunda ar fi de resortul

fiziologiei, numai că cele două aspecte sunt complementare, astfel că e necesară îmbinarea lor și deplasarea accentului într-o parte sau alta, potrivit exigențelor ca atare ale examinării.

Totodată, aspirând să descrie și să restituie un sector de realitate, orice știință empirică efectuează un decupaj, extragând acele aspecte și proprietăți ale faptului investigat care sunt apreciate ca esențiale, ignorându-le pe altele (considerate secundare). Nu numai că, datorită asamblării lor în ansambluri solidare, disocierea factorilor nu este o întreprindere lesnicioasă, dar care vor fi cei demni de reținut în cazul fenomenelor psihice? Iată o altă întrebare la care un răspuns tranșant este greu de oferit, în măsura în care chiar caracteristicile „nesemnificative” de care s-a făcut abstracție s-au dovedit mai apoi exact cele mai importante, din aceeași perspectivă sau din alta.

Nu doar stabilirea obiectului de studiu al psihologiei ridică probleme, ci și tehnica investigațională pe care această disciplină o implică în travaliul său cognitiv. Timp îndelungat – cu deosebire în etapa empirică – a predominat metoda *introspecției*, iar recursul la aceasta se justifică prin teza că omul ar dispune de o facultate specială de captare nemijlocită a propriului eu, un fel de percepție internă, de act autoreflexiv capabil să surprindă cele mai intime trăiri. S-a considerat că fenomenele psihice sunt cognoscibile numai de către persoana care le experimentează, în vreme ce acelea aparținând semenilor sunt străine, așadar incognoscibile de manieră directă. Sunt însă comunicabile și, la limită, unii adepți ai autoobservației solicitau subiectului să relateze numai aspectele psihice „pure”, adică dezgolate de orice referință la obiectele exterioare. Firește, de vreme ce exercițiul conștiinței se realizează predilect pe seama raportării la lumea din afară și în conexiune cu diversele reacții/acțiuni, o asemenea cerință era practic imposibil de satisfăcut. În plus, fie și în cazul sincerității maxime a subiectului, imaginea de sine produsă de autocunoaștere este dependentă de experiența de viață acumulată, de actele proprii de conduită, de succesele sau insuccesele înregistrate, de relațiile cu alți oameni și de imaginea asupra lor, drept pentru care cazurile a ceea ce se numește „conștiință deformată de sine” (în sensul sub- sau supra-aprecierii) nu sunt deloc rare. De remarcat și împrejurarea că introspecția sesizează numai rezultatul unui proces psihic, nu și desfășurarea sa ca atare, adică succesiunea și articularea momentelor ce-i constituie mecanismul nu rareori inconștient. Apoi, confruntat cu o trăire intimă căreia nu-i lipsește o anumită marjă de inefabil, limbajul ce-și propune să o descrie apare adesea ca prea sărac, grosier și aproximativ.

Cum s-a văzut, având în vedere asemenea neajunsuri patente, behaviorismul dornic de obiectivitate a impus studierea faptelor de manifestare exteriorizată și nemijlocit observabile. Dar, comportamentul însuși nu se reduce la actul fizic, la simpla reacție

determinată de stimul, starea sau evenimentul de conștiință putând să nu dobândească o expresie patentă (de pildă, în cazul suspendării sau amânării deliberate a răspunsului). Totodată, întrucât e posibil ca unul și același act să dispună de motivații diferite, latura manifestă a comportamentului nu întreține relații stricte și univoce cu un anumit conținut psihologic lăuntric.

Utilizarea metodelor observației și experimentului ridică psihologiei altă serie de probleme nu ușor de surmontat. În primul rând, întrebuințarea acestor tehnici este limitată spațio-temporal, astfel că – la fel ca și în cazul sociologiei – nu este posibilă aplicarea lor la comunități umane mari sau la un ansamblu cultural. Apoi s-a constatat că unele evenimente studiate la începutul unei etape evolutive pot avea repercusiuni mult mai târziu, ele scăpând atenției actuale. De asemenea, este posibilă investigarea unor procese a căror durată este relativ scurtă, dar nicidecum a celor ce depășesc un anumit interval temporal.

În al doilea rând, experimentul stă sub limite de natură epistemologică, ținând în speță de interferența dintre subiectul cunoașcător și obiectul cunoscut. Principial, se dorește să se efectueze studiul fenomenelor așa cum se desfășoară ele în sine, însă intervenția s-a dovedit a fi o intruziune ce perturbă această desfășurare, ajungându-se până la crearea unui obiect diferit de cel vizat inițial. Problema se pune chiar și în cazul fizicienilor: la nivel subatomic, operația de măsurare a diferiților parametri ai corpusculilor (de pildă, poziția și viteza unui electron) este puternic distorsionată de prezența aparatelor folosite, ceea ce l-a determinat pe Heisenberg să formuleze faimoasele sale *relații de incertitudine*. În mod similar, ființa umană sau animală aflată în laborator devine un subiect artificial, cu un comportament diferit de cel adoptat în circumstanțe obișnuite de viață, în ambientul natural. Bunăoară, specialiștii în psihologia copilului cunosc bine că nou-născuții separați de mama lor vor manifesta față de străini o teamă atât de intensă încât orice experimentare devine problematică. Analog se petrec lucrurile în cazul necuvântătoarelor și, ca urmare, etologii preferă metodele de observare în teren, străduindu-se ca prezența lor să fie cât mai discretă. Dar atunci se arată mai greu realizabilă manipularea experimentală pentru studierea variabilelor independente.

O altă particularitate rezidă în aceea că, spre deosebire de fizician, chimist sau biolog, psihologul aparține aceleiași specii ca și obiectul cercetării sale. De aceea, trăsăturile sale fizice (talie, aspectul fizionomiei, timbrul vocii) sau de personalitate (temperament, finețe, tact etc) se vor repercuta direct în activitatea sa științifică, în măsura în care el însuși este observat de subiectul pe care îl studiază. Iar reacția acestuia din urmă se va lăsa influențată calitativ și cantitativ de „impresia” subiectivă, de simpatia sau antipatia,

încrederea sau mefiența indusă de experimentator. S-a constatat că până și anticipările sau așteptările (fie ele chiar inconștiente) ale psihologului înrăuiesc decisiv rezultatele investigației. În legătură cu această ultimă situație, se vorbește de *efectul Rosenthal*, după numele americanului ce le-a cercetat prin anii '60. Corespondentul său din activitatea didactică a fost denumit *efectul Pygmalion* și rezidă în aceea că evaluarea docimilogică a profesorului este influențată de așteptările sale în legătură cu nivelul la care se situează prestațiile diverșilor elevi, pe care deja îi cunoaște.

Pe de altă parte, unul dintre principalele comandamente cărui trebuie să i se supună experimentul constă în reproductibilitatea sa. Or, aceeași ființă umană conștientă nu repetă identic reacțiile sale atunci când proba este reluată, tocmai în virtutea adausului intervenit prin învățare. Soluția ar fi ca experimentul să se itereze pe alți subiecți, dar e minimă probabilitatea că aceștia vor fi identici cu primul, împrejurare ce poate deturna rezultatele investigației.

În al treilea rând, experimentul efectuat îndeosebi asupra omului ridică probleme de ordin etic, ceea ce a condus la instituirea unei deontologii a cercetării, interzicând ca aplicarea diferitelor tehnici să procure subiectului vreo atingere fizică sau morală. Spre exemplu, nu se vor provoca intenționat leziuni cerebrale unui individ spre a vedea cum se va comporta el în noua situație sau nu-l vom expune exploziei unor bombe pentru a-i analiza emoțiile. Firește, specialistul poate profita în schimb de cazurile pe care i le pune la dispoziție producerea unor indezirabile accidente sau cataclisme. Totodată, trebuie arătat că, în ultimele decenii, în lume s-au înființat numeroase asociații de protecție a animalelor care se opun vehement utilizării lor în practicile experimentale socotite „barbare”, organizându-se chiar incursiuni pentru eliberarea exemplarelor captive. Argumentul invocat adesea este următorul: dacă omul dorește să-și îmbogățească și nuanțeze cunoașterea nu are decât să experimenteze pe el însuși, nicidecum pe nefericitele ființe necuvântătoare ce nici măcar nu dispun de posibilitatea de a se sustrage de la ingraturul statut de „cobai de laborator”. Nu e mai puțin adevărat, adesea milioane de animale aflate în libertate sau în crescătorii beneficiază din partea omului de un tratament încă mai crud (vânătoarea, abatoarele etc.). Din ce în ce mai mult se condece astăzi că animalele trebuie folosite numai în experimentele ce și-au probat clar utilitatea și sub condiția ca practicile la care sunt supuse să nu le cauzeze suferință de vreun fel. Nu toți respectă însă asemenea comandamente.

În cazul omului, recrutarea subiecților se întreprinde de regulă pe bază de voluntariat și de remunerare cu o anumită sumă bănească. Pe această cale se consideră că e rezolvată chestiunea acelor cercetări ce pot comporta neplăceri momentane sau efecte

negative ulterioare, de ordin fizic sau psihic (bunăoară, studiul omului în condiții de izolare prelungită, în stări de imponderabilitate etc.). Uneori, problema voluntariatului se pune în termeni speciali, cum ar fi cazul persoanelor handicapate mental sau al copiilor observați în timpul unor activități uzuale (ore școlare, joc ș.a.), subiecți la care un acord privind acceptarea experimentului nu poate fi cerut sau nu are rost să fie solicitat. Totodată, voluntariatul implică o anume (auto)selecție, în sensul că se vor oferi mereu aceleași categorii umane (studenți, indivizi atrași de recompensarea financiară), iar împrejurarea e de natură să prejudicieze reprezentativitatea eșantionului.

Codul deontologic impus cercetării reclamă ca, în principiu, experimentatorul să comunice cu maximă franchețe participanților în ce constă experiența, scopul ei, dacă și care sunt urmările sale posibile. Însă, cu diferite ocazii, s-a constatat că, atunci când subiectul este bine informat, el devine un veritabil colaborator al specialistului, facilitând desfășurarea acțiunii și contribuind la succesul ei, însă disturbând calitatea rezultatelor finale. În cazul experimentelor privind memoria sau atenția, informarea prealabilă ar sensibiliza subiectul exact la stimulii pe care, în absența ei, nu i-ar percepe în mod conștient. Soluția găsită este aceea de a da numai *post festum* explicațiile lămuritoare vizând întregul demers investigațional, obiectivele și implicațiile sale.